

АСЕН ЗЛАТАРОВ

Атанас Илиев

С Асен Златаров се запознах в Пловдив, където се печаташе мой научен труд. По онова време бях преподавател в Старозагорския учителски институт (наричан Висш педагогически курс), но в Стара Загора не се приемаха за печат научни трудове, в които има цитати на чужд език, поради което бях възложил печатането му на една от пловдивските печатници. На път за тази печатница срещнах адвоката Васил Крумов, който бе създад агенция за организиране на беседи и рецитали. Крумов бе придружен от млад човек, пред когото се оправдаваше за нещо. Запозна ме с него. Това бе Асен Златаров, поканен от Крумов да изнесе беседи върху природосъобразния живот и природосъобразния режим на хранене — тогава тъкмо бе излязла книгата на Златаров „Наука за храненето“. Тези беседи били обявени от толстоистите без знанието на Златаров. По това време те имали конгрес в Пловдив. Катая смятали, че тези беседи са обикновено изказване на конгреса, гражданите в Пловдив не бяха проявили особен интерес към тях. Беседите не бяха добре посетени, което понижи настроението на Златаров, а при това между него и толстоистите имаше разногласия по въпроса за природосъобразния живот, които се изтъкнаха на конгреса. Толстоистите представяха като природосъобразен живота, който е чужд на научните изследвания върху природата. Златаров, напротив, смяташе, че такъв живот може да се постигне чрез използване на научните изследвания с оглед на непрестанно развиващите се човешки нужди.

В тези свои беседи Златаров прояви ерудицията си, прояви и известен дар да изразява на достъпен език научните въпроси, но не успя да изрази специфичната си дарба на лектор. Във всеки случай аз бях заинтересован и го поканих да изнесе беседи и в родния ми град Стара Загора. В тази година (1921) университетът беше затворен поради недоразумения с министерството, което искало да отмени автономията му и почти всички професори, които бяха се проявили като лектори или искаха да станат такива, бяха на обиколка из провинцията и изнасяха беседи. Златаров, който бе вече известен в тази област, прие с готовност поканата ми.

Преди идването му в Стара Загора аз му бях изпратил един екземпляр от критичната ми студия върху бергсонизма, към която той още в Пловдив бе проявил интерес. В отговор на това той ми изпрати писмо със следното съдържание: „Получих и прочетох с удоволствие Вашата публикация. . . . Вие прекрасно знаете Бергсона и оперирате много похватливо и тънко с него, за да обосновате Вашата теза. Изобщо Вашето схващане е право, макар сам Бергсон да има такъв ужас от интелектуализма. Мене ми се струва, че между

интуиция и интелект няма враждебност, а това е необходимо движение между емпирия и теория, по чийто път въобще става актът на нашето познание.

В Стара Загора Златаров изнесе две беседи, които разкриха цялото му богатство от научна ерудиция и данни за преподавател. В моите очи той се издигна до висота, до каквато не бе достигнал нито един от реномираните преподаватели в Петербург и западните университети през време на студентските ми години. Сравнявайки Златаров със Сперански, който минаваше за най-добър преподавател по философия в Петербург, аз го поставих неизмеримо по-високо от него. Сперански говореше с издигнати над аудиторията очи, като че съзерцаваше някакъв високо стоящ над нея свят. Златаров, напротив, направо гледаше слушателите си, приобщавайки ги към себе си и към материята, която преподаваше, запознаваше ги с възланията на учените, които са създали разглежданите научни теории, със стремежите им да открият тайните на вселената и да създадат блага за цялото човечество. Той заразяваше слушателите си не само с поетичния си език и стил, но и с интонациите, съчетани със специфичния тембър на гласа му и с ясната дикция, която позволяваше да се чуват дори и тихо произнесените думи до последните редове на залата. Начинът, по който той говореше, допълваше смисъла на произнесените думи, а заедно с това ги обогатяше емоционално. От беседите му лъхаше поезия, която не се прибавя към мисълта, за да я направи достъпна за аудиторията, а произтича от самата мисъл. Мисъл и чувство бяха органически свързани и увеличаха слушателите в някакъв нов свят, различен от света, в който протича реалният им живот. Слушателите не бяха само слушатели; те се чувстваха и като съучастници в творческото дело на големите учени.

Златаров бе гост в моя дом и аз имах възможност да беседвам с него върху тайната на обаянието, което възбуждаха беседите му.

„През време на беседите си — казваше той, — аз се чувствавам обхванат от някакво чувство на единение със слушателите си, което разширява интересите им към скритата от погледа им същност на природните явления. Чувствам се приобщен и към всемира, преживявам творческата тръпка на големите учени, които откриват законите на развитието му от най-малката частица на атома до необозримата система на небесните тела. Преживявайки тази творческа тръпка, аз се стремя да я предам и на слушателите си. Само чрез нея те могат да схванат науката не като сбор от знания, а в процеса на самото ѝ развитие. Само тогава те биха могли истински да я обикнат. Ако беседите ми не предизвикат тази творческа тръпка у слушателите, те не биха изпълнили истинското си предназначение.“

Големият успех на беседите му ме насърчи да го покана да изнесе и други беседи при повторно идване в Стара Загора. Той прие и тази покана. Второто му идване бе през зимния сезон. Бяха настъпили студове, но това не попречи на Златаров да изнесе в препълнения градски театър седем беседи. Седмата беседа бе изнесена в една ветровита вечер, но театърът бе все така препълнен, както и преди.

Той завърши с топла благодарност към старозагорските граждани за интереса и отзивчивостта, която проявиха към неговите беседи. В една от тези лекции той насърчаваше слушателите си да се не отчайват от загадъчните термини, с които си служат учените. Тези научни термини, казваше той, имат стойност на стенографски знаци, които резюмират мисълта на учения. До тях учения е стигнал, като е правил редица опити и като е наблюдавал природата. Всеки, който се запознае с тези опити и наблюдения, би могъл да стигне до смисъла на термина, който го е интересувал. В друга сказка той вдъхваше увереност в познаваемостта на природата. Познаваеми са дори и най-отдалечените от нашата планета звезди, казваше той. Всичко във вселената е познаваемо.

Любоа Реймон казваше, че има неща, които никога не ще бъдат узнати, и взема за пример състава на звездите. Към тях той прилагаше известното изречение *Ignoramus et ignorabimus* (не знаем и не ще узнаем), но две години след като той бе изказал това изречение, се откри спектралният анализ, който ни даде възможност да добием известни данни за състава на звездите.

Златаров знаеше, че Николай Лилиев е родом от Стара Загора, и запита често ли идва в родния си град и в каква среда се движи. Дотогава аз не бях срещал в Стара Загора Лилиев и за да отговоря на този въпрос, запитах писателя Ботю Савов, който, след като бе сътрудничил в списанията на Антон Страшимиров „Наш живот“ и „Наблюдател“, се бе завърнал в родния си град Стара Загора, дето бе на работа в едно адвокатско писалище. „Лилиев — ми каза Савов — идва само за да обиколи майка си. Пристига вечер с влака, пренощува в родната си къща и на другия ден сутринта си заминава.“ Като запитах Савов защо тук не се среща с никого, той ми отговори загадъчно: „Лисица излиза ли на пазар?“ След като размислих защо Лилиев не идва често в Стара Загора, аз се досетих коя ще е причината. Лилиев, Кирил Христов, Георги Райчев и други поети и писатели от Стара Загора, след като са завършили петокласното мъжко училище, по онова време са били принудени да приключат средното си образование в друг град, дето са направили първите си опити за прояви в областта на литературата. След завръщането си в родния град не били посрещнати с интерес занятията им с литература. Литературата по онова време се изучаваше само в горните класове на гимназията, а тези класове още не са били открити. При това положение в Стара Загора преобладавал еснафският възглед, че е несериозно да се занимаваш с литература. Лилиев с привичната си стеснителност не е чувствувал желание да влиза в спор с познатите си съграждани. Сега положението бе вече променено. В новооткритата пълна мъжка гимназия се проявяваха още от ученическата си възраст Гео Милев, Иван Хаджихристов, Иван Мирчев, Георги Илиев и други, но те не можеха да привлекат по-възрастните поети и писатели, отлетели от родното гнездо.

След като чу обясненията ми, Златаров реши да изнесе беседа за поезията на Лилиев. В тази беседа той направи тънък анализ на най-добрите стихотворения от Лилиев, като каза в началото на беседата си, че Лилиев е роден в Стара Загора в квартал „Табахна“, из залата се разнесе шепот на учудване. Старозагорци вече знаеха Лилиев по име, но не бяха го срещали в Стара Загора и повечето не допускаха, че той е техен съгражданин. Това те научиха от беседата на Златаров.

Обаянието от беседите на Златаров в Стара Загора бе добило епидемични размери. При този рядък успех обаче Златаров не проявяваше никаква гордост в държането си към многото хора от интелигенцията, които желаеха да се запознаят и да побеседват с него. Той бе по-скоро стеснителен, смущаваше се от възторга, с който го посрещат.

От разговорите със Златаров разбрах, че в София се основало психоаналитично дружество начело с професора от Юридическия факултет Иван Кинкел. Аз имах своите резерви по отношение на психоанализата, чийто родоначалник бе виенският психиатър Зигмунд Фройд, и в една своя беседа, изнесена в Габрово, бях изтъкнал своите резерви. Понеже моите схващания по този въпрос съвпадаха с тези на Златаров, той ме покани да напиша критична студия за редактираната от него библиотека „Натурфилософско четиво“. Приех поканата, толкова повече, че ми предстоеше да отида на едногодишна специализация по психология във Виена и можех да проуча учението на Фройд на местна почва.

След като замина, Златаров ми писа сърдечно писмо, в което изказваше благодарност за радушия прием у нас. „След гостуването у вас — пишеше той — се чувствавам като окъпан.“ Този израз ме зачуди, „окъпан“ от какво? — се питах аз. Нима успехът от беседите му не бе го „окъпал“ достатъчно? Тогава си припомних, че след беседите му в Пловдив, които не бяха възбудили одобрение от толстоистите, той призна, че се чувства угнетен. Помислих, че може би той е прекалено чувствителен към отрицателната критика, както прекалено чувствителен към нея бил Расин, който признавал, че един отрицателен отзив му доставял по-голямо огорчение от радостта, която биха му доставили десетки възторжени отзивы. Помислих, че чувствителността на Златаров може би се засилва и от това, че в университета бил приет като частен доцент, а не като редовен и му било възложено да преподава биология само на студентите по медицина. По-късно разбрах, че той се чувствава неразбран като учен поради проявите му като поет. Това бе главната болка на душата му, но аз я разбрах едва когато се сближих с него в София. Сега си припомням, че след второто му идване в Стара Загора, като си представях как изглеждаше той през време на големите му успехи, внезапно образът му, който бе запазен в паметта ми, се разкриви като от страдание. Този фантазен образ, както разбрах по-късно, не бе лишен от смисъл.

Аз и сега мъчно мога да си представя как изглеждаше той. Много тофотографски и няколко художествени портрета са недостатъчни, за да се създаде вярна представа за него. Всеки от тези портрети съдържа нещо от него, но само нещо, при това едностранно. Неговото лице бе скулптирано от живота в две различни насоки — то изразяваше следи от високо вдъхновение и от страдание. Това засилваше интереса и симпатиите ми към него.

Когато се срещнахме в София, той бе обиколил почти всички градове в провинцията и навсякъде беседите, които изнасял, имали същия успех, какъвто имаха в родния ми град. В София също продължаваше да изнася сказки. В каквато аудитория и да попаднеше — пред интелектуалци, пред артисти, пред работници или пред младежи, той намираще скрития път, за да пробуди мисълта им за развиваната от него научна материя и да спечели сърцата им. Неотразимото му обаяние като преподавател и като събеседник обаче беше завист у мнозина, а за други беше неразрешима загадка. „Нима един истински учен — казваха вторите — може да говори на такъв прочувствен и поетичен език? Как е възможно да се съчетае сухата мисъл на учения с емоционално обогатено слово, богато с толкова нюанси, какво общо може да има логиката с топлотата на тембъра, с който Златаров говореше за науката в своите беседи. Недоумението на тези, които се учудваха на Златаров, даваше повод за критика от страна на тези, които му завиждаха, и те го нарекоха „популяризатор на науката“, с което искаха да кажат, че той не е истински учен. За популяризатор на науката искаха да го представят и мнозина поети, които завиждаха на обаянието, което имаха поетично изнасяните от него беседи. „Той е най-добрият поет между учените и най-добрият учен между поетите“ — казваха едните и другите с цел да го уязвят. Но и тези, които бяха обаяни от него, не знаеха как да изразят възторга си и се задоволяваха да кажат, че той е все пак „незаменим“ популяризатор на науката, че той виртуозно използва поезията като средство за подслаждане на науката в процеса на преподаването ѝ, че поезията в тези беседи се подчинява на науката, без да я опростява, както обикновено става с обикновените популяризации.

Трудността да се характеризира начинът, по който Златаров преподаваше науката, произтичаше от факта, че той не се поддава на обикновените характеристики, с които си служим, не се поддава на понятията, според които наука и популяризация са два различни процеса, които трябва да се разграничават.

Такова разграничаване не може да се приложи към преподаването на Златаров, защото той преподаваше науката не като я „подслажда“ с поезия, а като се вживява чрез поетичната си дарба в самото научно творчество и до-развива създаденото вече от учениите със собствената си творческа мисъл. Поезията в неговите лекции и беседи не бе прибавена към мисълта, а бе поезия на самата мисъл, която открива възможности и за по-нататъшно развитие на преподаваната материя; тя беше копнеж в душата на онези, които се занимават с наука, да се проявят като творци — всеки в своята област, а в душата на обикновените интелигенти — да съдействуват на творците. При това той чувствуваше непреодолим стремеж да сподели с публиката това, което го занимава, да я запознае с авторите на големите научни съчинения и така да създаде интелектуален колектив, в който влиза и тя заедно с големите учени. Особено старание полагаше той да запознае публиката с науката за храненето, която разработваше напоследък, защото познанията по въпросите от тази наука са непосредствено приложими във всекидневния живот. „Науката трябва да се хуманизира“ — често повтаряше той и развиваше тази мисъл в отделни статии. „Да открия нещо ново, бе казал един съветски рационализатор, за мене е половина радост. Цялата радост ме обладава, когато видя, че откритото от мене е възприето от всички, че е използвано от обществото.“ Същото преживяване бе характерно за Асен Златаров. Той бе колективист още в оная епоха, когато науката и научните открития се смятаха за лично дело на отделните учени и изобретенията се монополизираха от изобретателите.

Златаров не бе хладнокрѣвен към аплодисментите, с които посрещаха и изпращаха неговите беседи. Противниците му, които изказваха мнение, че поезията е несъвместима с чистата наука, и обвиняваха Златаров, че той подслажда с поезия науката, за да печели аплодисменти, го обвиняваха в суетност, но той имаше толкова много почитатели и почитателки, че те бяха дори в излишък. Друг бе смисълът на радостта, която изпитваше Златаров от аплодисментите. От тези аплодисменти, които изразяваха не само задоволство от получените знания, но и горещо съучастие в творческото дело на учениите, се виждаше нагледно, че поезията, която лѣхаше от беседите му, не е била пречка на приобщаването към „чистата наука“, а средство и стимул за самото приобщаване. Това, което мнозина от неговите колеги не бяха могли да разберат поради едностранно развитата им психика, е разбираемо от публиката с нейния непосредствен и неподправен усет. Това бе смисълът на радостта му от аплодисментите, които будеха неговите беседи. Те до известна степен притѣпяваха болката от душевната му рана, която бе предизвикана от неразбирането на научното му дело тъкмо от тези, за чието мнение той особено държеше. Но възторзите на слушателите му само до известна степен притѣпяваха душевната му болка, за която стана дума. Той носеше тази болка със себе си и за нея споменавахе само пред най-близките си приятели. Макар и да бе обкрѣжен от възторжени похвали, той чувствуваше някакъв хлад около себе си и това го подбуждаше да бѣде особено отзивчив към мнението на онези свои приятели, които проявяват интерес към научните му занятия и разбират ролята на поетичната му дарба в процеса на тези занятия, дарбата да разкрива нюансите на научната мисъл, незабележими от обикновения изследовател. Той особено ценеше тънкото поетично чувство в поезията на Лилиев, с когото бе фотографиран и снимката бе поставена върху пианото в една от стаите на жилището му. Той сам не свиреше, но имаше пиано за гостите, които биха пожелали да свирят.

Но ако Златаров не бе суетен и не можеше да бѣде такъв по силата на любовта си към науката, неговата известност като изключително даровит сказчик възбуждаше стремежа на мнозина суетни почитатели и особено на

почитателки, които диреха всевъзможни поводи да се сближат с него, посещаваха го в кабинета му и в жилището му, носеха му скъпи подаръци, което поставяше в неудобно положение семейството му и го обременяваше със задължението да се реваншира по някакъв начин.

Аз не можех да участвувам пряко в научните му занятия, защото не бях достатъчно осведомен по неговата специалност, но той проявяваше интерес към психологията и към естетиката, в които работех, и в кръга на тези области често беседвахме. Той помести критичната ми студия върху психоанализата, която написах след завръщането си от Виена, дето прекарах едногодишната си специализация (септември 1923 до юни 1924 г.), в три броя на „Натур-философска библиотека“, а в една от следващите книги на същата библиотека помести и друг мой труд, където вместо предговор направих разбор на научната ми дейност и подчерта, че в студията ми върху бергсонизма и върху фройдизма аз съм взел само здравето от тези течения, запазвайки самостоятелността на заетата позиция.

Между представителите на психоанализата и техните противници се водеше непрестанна борба. Проф. Кинкел се опитваше да наложи психоанализата в областта на хуманитарните науки, а Михаил Димитров я отхвърляше дори и от областта на психиатрията, откъдето тя бе първоначално възникнала. Тодор Павлов бе заел едно правилно схващане, като изтъкна, че психоанализата трябва да се отхвърли като цялостна система, но критиците ѝ трябва да внимават да не изхвърлят „заедно с водата и окъпаното в нея дете“. Аз не участвувах в тази борба въпреки опитите на психоаналитиците да ме привлекат на своя страна, като останах на позицията, която бях заел в критичната си студия. Златаров също остана настрана от борбата. Аз от своя страна бях напълно съгласен със Златаров по въпроса за органичната връзка между поезия и наука в научните му беседи, както и в процеса на научните му занятия, но не бях съгласен с него по въпроса, как се постига връзката между поезия и наука при изнасянето на научните му беседи. Златаров споделяше общоприетото мнение, че поетичната му дарба е независима от научните му интереси, че тя с еднакъв успех може да се приложи и към всяка друга област от живота му, както фактически е била приложена и към интимните му преживявания. Той бе автор и на две поетични творби от този род, но аз бях убеден, че поетичната му дарба по самото си естество е насочена към научните му интереси, че е неделимо свързана с науката и всеки опит да се приложи към други области подбива нейната стойност. След като прочетох поезията на интимните му преживявания, останах с впечатление, че в тях липсват специфичните особености на поезията, която лъха от беседите му, че поетичната му дарба тук не е намерила почва да се прояви с неповторимата си оригиналност и поради това се е пригодила към модните по онова време литературни течения, следователно стои значително по-назад от поетичността на беседите. Близостта на двете поетични творби от този род до общоприетата модна поезия от онова време може би обяснява и факта, че тези две творби са били преведени с лекота на чешки език и в този превод звучали не по-зле от българския им оригинал, дори някои твърдяха, че преводът им надминава оригинала.

Златаров поставяше на еднаква висота тази своя поезия на интимни преживявания с поезията на беседите си, от което следваше, че поетичната му дарба не е по начало свързана с науката, а е приложена към нея. Така той наливаше вода във воденицата на своите противници, които го обвиняваха, че „прилага“ към науката поезия, за да печели аплодисменти. Такава неправилна преценка за стойността на създадените творби впрочем е отбелязана в историята на литературата и по отношение на гениални автори. Известно е например, че Сервантес е ценял своите разкази и драми повече от гениалния

си роман „Дон Кихот“, който бил писан за отмора от „уморителното му литературно творчество“. Този случай със Сервантес имам пред вид, когато слушах как Златаров преценява собствените си творби.

През време на дружбата ми със Златаров той задълго бе изоставил поезията на интимните преживявания. Аз също не му заговорях за нея, нито се опитвах да я сравнявам с поетичността на научните му беседи. Изглежда, че това премълчаване от моя страна го е подбуждало да мисли, че аз не споделям неговите преценки, защото той пожела най-после да се изкажа. Това стана веднъж след завръщането му от Париж, където той бе прекарал няколко месеца и откъдето се завърна с ръкописи на стихове интимна поезия. Той ме покани у тях, настани ме удобно в ъгъла на кабинета си, поднесе ми най-хубавото питие, което бе донесъл от Париж, и ме замолѝ да изкажа впечатлението си от това, което ще ми прочете. Аз се почувствувах в неудобно положение, понеже разбрах, че ако поставя поетичността на прочетеното значително подолу от поетичността на научните му беседи, ще прибавя ново огорчение към онова, което му създавах тези, които отричаха значението на поезията за научните му занятия и беседи. Задоволѝ се да му кажа какво биха казали за прочетената поетична творба неговите противници и заклучих, че тя не ще прибави нещо към онова, което е вече създал. Златаров не остана доволен от моята преценка и даде за печат новата си творба. Така той, без да съзнава, даваше оръжие в ръцете на своите противници, които от този вид поезия заключаваша или си даваха вид, че заключават изобщо за поетичната дарба на Златаров (включително и дарбата му „да използва“ поезията за научните си занятия).

Но ако Златаровата поезия на интимни преживявания не притежаваше самобитността на поетичната му дарба изобщо, от това не трябва да се заключава, че той не чувствуваше и не ценеше самобитната поезия на интимни преживявания. Тъкмо обратното — той се вживяваше естетически в нея до толкова, че тя проникваше в собствените му преживявания, влияеше се от тях, опоетизираше ги по своему и тъкмо затова той не можеше да ги отрази чрез самобитността на собствената си поетична дарба.

Златаров беше и неподражаем рецитатор на тази поезия, даваше тънък анализ на особеностите ѝ. Един от най-любимите му поети бе Сюли Прудон. „Той не е от големите и реномирани поети — казваше Златаров, като изваждаше от библиотеката си стихотворната му сбирка, — но той дава израз на много фини преживявания.“ „Послушай“ — прибавяше Златаров и зачиташе на френски следното стихотворение от Прудон: „Най-хубавият момент в любовта не е когато се казва „аз те обичам“. Той е във всекидневното полунарушавано мълчание, във внезапните и бегли взаимни разбириания на сърцата, в привидната строгост и в скритата снизходителност.“ Златаров се проявяваше като изключително даровит рецитатор и в процеса на самото си преподаване, и в изнасянето на поетично замислените си научни беседи. Той ги произнасяше така — с такъв тембър на гласа си, с такава интонация, с такава емоционална нюансировка и едва доловими логически ударения, които не биха могли да се изразят с никакви писмени знаци. Но най-интересното бе, че този начин на говор не се чувствуваше като форма на преподаване; той бе елемент от самото съдържание, доизясняваше казаното и го нюансираше. Така се обяснява фактът, че стенограмите, които се водеха при произнасянето на някои негови беседи, не съдържат нито половина от поетичността и богатото съдържание на самите изнесени беседи. Текстът на тези беседи трябваше да бъде произнесен от самия него. Жалко, че тези беседи не бяха записани на магнетофонни ленти, защото по онова време още не бе въведена тази практика, радиото още не бе усъвършенствувано.

Първата радиостанция, която се създаде у нас, бе инициатива на Златаров. Той изнесе и първата радиобеседа в една къща на ул. „Бенковски“ при съвсем примитивни условия. Тази радиостанция бе създадена, след като Златаров бе излязъл с апел в сп. „Нива“ да се създаде радио в нашата страна, която бе изостанала в това отношение от своите съседки. Този апел съдържаше обвинения против тогавашните управници, които нехаеха за народната просвета. На този апел се бяха отзовали няколко инженери, които с доброволен труд положиха началото на т. нар. „родно радио“. В една от партерните стаи на зданието, в което днес се помещава Държавната спестовна каса, бяха монтирани съответните уреди. Стаята бе облечена в памучни вати, от които висяха цели парцали, служещи за изолатори, непронущащи звуците да излизат навън. В средата на стаята бе поставен пулт с осветление, за да може беседникът да чете доклада си, а срещу този пулт бе изрязано на стената малко прозорче, за да може да се сигнализира за впечатленията от беседата. На първата беседа аз бях застанал на това прозорче със слушалки на двете уши, а зад гърба на Златаров, който изнасяше беседата, стоеше жена ми, която със знаци чрез хоризонтална линия му показваше дали е ясен гласът му, дали е достатъчно висок, дали не трябва да се намали скоростта на говора и пр. Златаров изнесе с голямо въълнение първата си беседа. Като излезе от стаячката, той бе потънал в пот. В този момент по телефона извести съпругата му, че от тяхната къща беседата се чувала много ясно, дори и тембърът на гласа се познавал. Тогава ние тримата, Златаров, жена ми и аз се запътихме за дома на Златаров, където вече възторжени приятели и почитатели започнаха да прииждат, за да изкажат радостта си и признателността си за голямата културна придобивка. На Златаров се дължеше създаването на това „родно радио“, което по-късно бе поето от държавата и така се създаде днешното радио у нас. Златаров имаше радиоапарат и в дома си. Това бе сензационна новост, която подеждуваше заразително в нашата страна. По инсталирането на радиото в частните къщи всички се обръщаха за съвети към Златаров и това бе една значителна прибавка към бремето на обществените му тегоби. В дома на Златаров се появи и първият домашен кинематограф, чрез който се показваха нагледно едни или други природонаучни новости.

Радиобеседите, които се прибавяха към обикновените сказки, обаче не бяха достатъчни на Златаров, за да задоволи стремежа си към колективизъм. Той почти всеки ден се срещаше с приятели, които са съчувствено настроени към научното му дело. Това ставаше в известната сладкарница „Цар Освободител“, която се посещаваше от писатели, артисти, художници и обществени дейци. В тази сладкарница и аз се срещах със Златаров почти всеки ден. Но той чувствуваше нужда да общува и в по-интимна обстановка и канеше всеки понеделник в своя дом десетина приятели — хора на литературата и изкуството. На тези вечерни срещи у Златаров се изпълняваха и музикални номера. Към десет часа пианистът Димитър Ненов сядаше на пианото, изсвирваше пред отворения прозорец към утихналата градина нещо от любимия му Лист с такава прочувственост, каквато не можеше да постигне на предназначените за публикация концерти. Свои композиции не свиреше, защото още не бе се проявил като композитор. На тези вечерни срещи съпругата ми и аз бяхме редовни посетители. Златаров и съпругата му ни бяха станали кумци при встъпването ни в брак (по онова време гражданският брак не се смяташе за законен).

Златаров принадлежеше към партията на широките социалисти, но в тази партия имаше две крила. Той заемаше най-лявото място от лявото крило на партията. Между представителите на двете крила имаше разногласия и поради това той не се ползуваше с доверие и симпатия от страна на заемащи

дясното крило на партията. Това стана явно най-вече при организирането на петдесетгодишния му юбилей. Представителите на дясното крило отказаха да участвуват в организирането на юбилея. Но той неочаквано за тях мина като всенародно културно тържество. Отпразнува се в Народния театър с отбрана литературно-музикална част, в която взе участие известният певец Петър Райчев, и научна част, в която най-младият доцент от медицинския факултет Асен Хаджиолов (днес академик) изнесе обстоен доклад за научните трудове на Златаров. Аз бях щастлив, че на мене се падна честта да открия юбилейното празненство с кратко слово върху културната дейност на Златаров.

Паметна остана речта на Златаров, когато се чествуваше Антон Страшимиров в Народния театър. В нея Златаров вложи всичките си сили, за да заклеми фашисткия кървав терор, който отне живота на хиляди народни синове. Той заля с поток от обвинения препълнения Народен театър, в който имаше и представители на властта. Това той направи смело, когато трябваше да бъде повишен от извънреден в редовен професор (по онова време положението „извънреден професор“ бе стъпало, за да се стигне до „редовен“). След завръщането си от Съветския съюз той написа книгата „В страната на Светите“, в която даваше картинно описание на материалните и културните постижения на съветските народи. Като се върна от Съветския съюз, го посетих в домашния му кабинет. „Тази висока наука — ми каза той, като посочваше библиотеката си — вече принадлежи към историята. Тя изчерпа своите възможности и сега ще очакваме от социалистическите общества новите насоки на научното развитие.“

Още през времето на пътуването си в СССР са били налице симптоми на коварната му болест — болестта, върху чието премахване той бе работил като учен. Там му било предложено да бъде опериран, но той не пожелал да пожертвува времето, определено за разглеждане и изучаване на културните и материални придобивки в страната на строящия се социализъм. След завръщането му в България болестта му бе вече взела застрашителни размери. Но той продължаваше да бъде канен да изнася беседи в различни колективи и не можеше да отказва. Поканен бе дори да открие Музикалния театър.

В последните дни преди операцията си във Виена едва успя да предаде в няколко писма заветите, които остави на младите поколения. На неговите студенти бе забранено да участвуват в погребалната му процесия, която събра прогресивните сили в столицата. Тази процесия за кратко време се превърна в грандиозна политическа манифестация, чийто край не се виждаше. При спущането на ковчега в гроба му няколко квартали пред гробищата бяха огласени от песента „Жив е той, жив е“. . . С тази песен го изпращаха неговите студенти, на които не бе разрешено да присъствуват на погребението. Такова погребение не е имало досега в нашата страна.